

БУДІВНИЦТВО І ПРОЕКТУВАННЯ СІЛ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 рр.)

У статті висвітлюється процес відбудови житлового фонду в південноукраїнському селі в повоєнний період 1945-1955 рр., причини загострення житлової кризи та заходи влади для поліпшення ситуації в житлово-комунальному господарстві. Особлива увага акцентується на проектуванні сіл і колгоспного будинку.

Ключові слова: сільське будівництво, житловий фонд, проектування, колгоспники, переселенці.

В статье проанализирован процесс восстановления жилищного фонда в южно-украинском селе в послевоенный период 1945-1955 гг., причины заострения жилищного кризиса и мероприятия власти для улучшения ситуации в жилищно-коммунальном хозяйстве. Особенное внимание акцентируется на проектировании сел и колхозного дома.

Ключевые слова: сельское строительство, жилищный фонд, планировка, колхозники, переселенцы.

Annotation. In the article the process of rebuilding of housing fund lights up in more South – the Ukrainian village in a post-war time 1945-1955, reasons of sharpening of housing crisis and measures of power for the improvement of situation in dwelling – communal economy. Special attention is accented on planning of villages and of a collective farm house.

Key words: rural building, housing fund, planning, collective farmers, migrants.

З відродженням державності України розпочався активний розвиток вітчизняної історичної науки. Дослідники повертаються до незаслужено забутих подій української історії. Серед них важливе місце посіла історія повсякденності, яка, на відміну від етнографічної традиції вивчення побуту, цікавиться не лише матеріальними умовами життя людей, а також їх життєвими проблемами. Головним та невід'ємним етапом у дослідженні повсякденного життя є вивчення житлової проблеми, аналіз якої дає уявлення про умови проживання, праці та відпочинку людини.

Вивчення історії радянської повсякденності дозволить заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні і поглибити наші знання про наслідки Великої Вітчизняної війни для українського народу.

Звернення до проблеми відбудови житлового фонду повоєнного села в Південній Україні актуалізується також з погляду на те, що вона до цього часу практично не досліджена.

Вивчення умов життя повоєнного села, зокрема житлової проблеми, почалося ще в радянську

добу. Видавалися етнографічні роботи, у яких описувалися помешкання людей, методи їх будівництва, будівельні матеріали тощо. Серед таких можна назвати працю «Сільське житлове будівництво в Українській РСР» під загальною редакцією М. С. Коломийця і В. П. Самойловича [1], де висвітлені питання архітектурно-будівельного зонування сільського житлового будівництва, методики типового проектування жилих будинків для спорудження в селах.

Архітектурі житлового будівництва присвячено монографію В. П. Самойловича [2], поселення радянської доби розглядаються в праці Г. Ю. Стельмаха [3]. У цих роботах міститься цінний фактичний матеріал, який можна використовувати при вивченні даної теми. Проте треба зазначити, що роботи радянського періоду підкреслювали переваги соціалістичного ладу, перебільшуючи темпи й результати житлового будівництва та замовчували про недоліки, серед яких найважливішу існуючу проблему дефіциту житлової площі та житла.

В Україні процес вивчення історії повсякденності лише розпочинається. У 90-ті рр. з'явилася низка

проблемних наукових публікацій, у яких досліджувалася житлова проблема. Науковці висвітлили важливі складові життєдіяльності українського народу. Це монографія В. К. Барана та В. М. Даниленка [4], де автори широко охарактеризували повоєнне становище населення. Колективна праця В. В. Іваненка, А. І. Голуба та О. А. Удода [5] написана на базі широкого кола джерел та архівних документів, центральне місце відведено аналізу суперечливих соціально-політичних проблем радянської доби.

У роботі Ю. І. Шаповала [6] наведено низку маловідомих архівних документів. На їх основі аналізуються процеси, що призвели до кризових явищ у соціально-економічному і культурному житті України, у тому числі й на селі. На основі залучення архівних документів у працях Л. В. Ковпака [7] і І. В. Рибакі [8], досліджено соціально-побутові умови життя України у взаємозв'язку з історичними подіями, що відбувалися в ХХ ст. Невелика увага житловій проблемі приділяється в окремих статтях [9], проте ґрунтовних досліджень цього питання ще немає.

Мета статті – проаналізувати процес будівництва в Південній Україні в 1945-1955 рр., тобто в період післявоєнної відбудови.

У перші роки після закінчення Великої Вітчизняної війни в Південній Україні існувала серйозна житлова криза, що виявлялася в гострій нестачі житлової площі, дефіциті будівельних матеріалів і товарів, необхідних для житла. Причинами цього були загострення житлової проблеми через занепад комунального господарства під час війни та демографічні процеси, які відбувалися в Південній Україні.

Після війни радянське керівництво для відновлення й розвитку сільського господарства, а також для заселення спустошених сіл переселяло на Південь України тисячі людей. Чисельність населення поповнювалася також за рахунок депортаційно-переселенських процесів в Україну, в тому числі і на Південь, згідно угоди між СРСР та Польським комітетом Національного визволення від 9 вересня 1944 року «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України».

Переселенцям було дуже складно вирішити проблему поселення. Для одночасного прийому великої кількості переселенців катастрофічно не вистачало житла. Прибулих почали допідселяти, за рахунок ущільнення наявної житлової площі колгоспників, або надаючи їм вільні напівзруйновані будинки, багато приїжджаючих мусили винаймати кімнати й платити за них.

У нелегких умовах опинялися і будівельники. Багато з тих, кого прислали на роботу, втікали, навіть не приступивши до неї, деякі, пропрацювавши нетривалий час, теж тікали, не витримуючи умов проживання. Робітників поселяли в переповнені гуртожитки барачного типу, де в одній кімнаті мешкало по 15 осіб. Приміщення знаходились в

антисанітарному стані, з мокрими стінами та поганим опаленням, скла у вікнах не було, не вистачало посуду, меблів, білизни. Сімейні робітники і майстри також тулилися в маленьких кімнатах, в тих самих гуртожитках, позбавлених будь яких умов [10].

Житлова проблема виникала також і в тих людей, які прожили в селах до війни. Повертаючись з фронту, евакуації або німецького полону, селяни заставали зруйновані, або напівзруйновані будинки, які знаходилися в аварійному стані, чи вже зайняті іншими родинами. Тільки в селах Миколаївської області, за період німецької окупації було зруйновано 7 267 жилих будинки [11].

Радянське керівництво не могло не відреагувати на проблему, яка вже так явно лежала на поверхні, а саме житлову кризу. Хоча серед державних пріоритетів соціальна сфера, зокрема житлове будівництво, ніколи не знаходилося на першому місці, але все ж таки вживалися заходи з поліпшення ситуації в житлово-комунальному господарстві: готувалися відповідні нормативні акти, виділялися кошти для капітального будівництва та ремонту житлового фонду, розвитку комунальних служб.

Програму вирішення житлової проблеми на селі було викладено у постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 27 квітня 1945 року «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі». У відповідності до цієї постанови сільське будівництво мало здійснюватись силами колгоспників, що втратили житло, за деякою мінімальною допомогою з боку колгоспів, а також спеціальних державних органів [12]. У республіках і областях було створено спеціальні управління у справах сільського і колгоспного будівництва – сільбуди, в завдання яких входило керівництво і надання допомоги колгоспам і радгоспам.

Умови будівництва і оплата були різні. У багатьох колгоспах будівельні бригади працювали за трудові, що нараховувалися колгоспами. Частину цих трудових колгоспник, що отримав будинок, відпрацьовував протягом певного терміну, встановленого колгоспними зборами, тисячі будинків будувалися на основі приватних договорів з будівельниками, або з найманими забудовниками.

За ходом житлового будівництва в селі здійснювався контроль. Була введена спеціальну оперативну звітність: кожну п'ятиденку уповноважені Держплану доповідали про число жителів, переселених із землянок в будинки [13].

Завдання у найближчий час переселити із землянок у нові будинки всі сім'ї колгоспників, широко розгорнути роботи з впорядкування села було нереальним тому, що законом «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» передбачалося виділення мізерних капіталовкладень у цю сферу. Так, по лінії республіканського та місцевого бюджетів планувалось направити у сільське житлове

будівництво 411 млн крб. Відомо, що в тих умовах республіканський та місцеві бюджети формувались за залишковим принципом після виконання всіх надходжень до союзного бюджету. Зрозуміло, що після цього відшукування вищезазначених коштів з республіканського та місцевого бюджетів на сільське будівництво ставало надто проблематичною справою [14].

У повоєнні роки, не маючи можливості вирішити житлову проблему лише за рахунок державних коштів, влада стала заохочувати індивідуальне будівництво. 26 серпня 1948 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, а 7 вересня 1948 р. – постанова Ради Міністрів УРСР про індивідуальне житлове будівництво. Згідно з ними радянські люди отримали право на одержання кредиту від держави для будівництва будинків на суму в 10 тис. крб терміном на 7 років. Протягом 1944-1947 рр. на територіях, що під час війни

були окуповані німцями, індивідуальні будівельники звільнялися від сплати податків зі споруд та земельної ренти.

Під час ремонту зруйнованого в роки війни житла та будівництва нового виникало багато проблем. Будівельні організації здійснювали роботи в умовах дефіциту будівельних матеріалів. Необхідність виконувати заплановані роботи в певний термін призводила до того, що в експлуатацію часто здавалося неякісне житло без попереднього прийому його відповідною комісією. Мали місце випадки, коли керівники або недбало ставилися до будівельних робіт, або, зловживаючи своїми службовими обов'язками, направляли кошти не на ті об'єкти, що потребували першочергової уваги [15].

Стан відновлення і будівництва нових будинків колгоспникам в 1947-1948 роках показано в таблиці 1 [16].

Таблиця 1

Найменування області	Миколаївська	Одеська	Херсонська
План будівництва на 1947 рік	2 500	6 700	2 300
Відсоток виконання річного плану	80,2	102,9	65,8
План будівництва на 1948 рік	3 500	7 000	3 500
План будівництва на 8 місяців 1948 року	1 680	3 360	1 680
Відсоток виконання річного плану	344	1 821	546
Відсоток виконання 8 місячного плану	9,8	26,1	15,6
Знаходились в стадії будівництва	864	3 840	747

Згідно даним таблиці видно, що розворот будівництва в колгоспах вкрай слабкий, житлова проблема на селі залишалася дуже гострою, крім того, перевіркою, проведеною обласними уповноваженими Держплану СРСР і Міністерством Держконтролю УРСР в Одеській області, встановленні випадки навмисного завищення в звітах по колгоспному будівництві фактичної кількості побудованих будинків колгоспників, приховування справжньої кількості сімей колгоспників, включення у звітність про будівництво будинків, які не належали колгоспникам [17].

Через критичний стан житлового будівництва влада змушена була видавати нові розпорядження.

У 1949 році Рада Міністрів УСРС і ЦК КП(б)У прийняли чергову постанову про спорудження на селі житлових будинків для колгоспників, які проживали в землянках або на чужій жилплощі [18]. Проте, постанова не вирішувала жодної житлової проблеми, після її виходу контроль за її виконанням практично не здійснювався

Вихід вищезгаданої постанови дав підставу деяким радянським історикам вважати, що «до 1950 року житлову проблему в селі України було вирішено» [19]. Проте реальність була набагато складнішою, що видно з нижченаведеної таблиці.

Таблиця 2

Про забезпеченні житловою площею робітників радгоспів, які проживають в непридатних для життя приміщеннях по Міністерству радгоспів УРСР станом на 1 червня 1950 р. [20]

Трести радгоспів	Миколаївський	Одеський	Херсонський	Всього
Сім'ї в, які проживали в землянках	121	30	56	207
Сім'ї, як проживали в непридатних для життя приміщеннях	120	120	117	357
Всього сімей, які проживали в непридатних для життя приміщеннях	241	150	173	564
Потрібно житлової площі для переселення в благоустроені будинки	6 000	3 750	4 325	14 075
Будувалось в 1950 р. житлової площі з урахуванням індивідуального будівництва	4 750	2 485	7 244	14 479
Недостатньо житлової площі для переселення в благоустроені будинки	1 250	1 265	–	2 515

У 1950 р. у радгоспах Херсонської області житлові та побутові умови проживання робітників і службовців залишалися вкрай незадовільними, що підтверджується наступними даними. Середня житлова площа по зернорадгоспу «Степовий» на

одну людину складала менше трьох кв. метрів, по зернорадгоспу «Горностаївський» – п'ять кв. метрів. Фактично, внаслідок нерівномірного розподілу житлової площі по відділенням і по радгоспам, в цілому щільність заселення житлової площі була

ще вища. У окремих радгоспах існувало багато квартир, які склалися з однієї маленької кімнати в 6-8 кв. метрів, в яких розмішувалися сім'ї по 3-5 чоловік, причому кухні були відсутніми, оскільки вони займалися під кімнати. Квартири мали вельми примітивні робочі меблі, а в деяких меблі були майже відсутні через невелику квадратуру житлової площі [21].

Така ж сама картина спостерігалася і в Миколаївській області, переселенці знаходилися у вкрай тяжких побутових умовах: вони проживали на підселенні в маленьких напівзруйнованих кімнатах, з падаючою стелею, в яких не вистачало місця для ночівлі. В колгоспі ім. Ворошилова Казанківського району в одному будинку проживало 5 сімей із загальною кількістю 15 чоловік, причому дім потребував капітального ремонту. В колгоспі «Комуніст» сім'я переселенця проживала в колгоспному будинку, в другій половині якого знаходився курятник, з єдиним входом. Опалення в будинках було пічне, пристосоване під вугілля та дрова і були непридатні для опалення соломною, в результаті чого вони диміли і не обігрівали приміщення. В багатьох колгоспах області хати будувалися без надвірних споруд, внаслідок чого переселенці були вимушені тримати худобу в сінях і жилих кімнатах, що створювало антисанітарні умови проживання. Наприклад, у Веселинівському районі в колгоспі ім. Сталіна переселенець свій дім перетворив в корівник (де тримав корову, теля, птицю), а сам з сім'єю проживав в маленькій кімнаті, віконні отвори якої були забиті дошками із-за відсутності скла. Мали місце факти передачі будинків переселенцям з незакінченим будівництвом (без даху, дверей, вікон та ін.) [22].

Перевірки засвідчили, що в Миколаївській, Херсонській та Одеській областях переважна більшість хат колгоспників мали дуже низьку якісну основу. Більшість будинків були однокімнатними, або склалися з однієї кімнати та кухні, житло будувалося без проектів, причому багато з них мали примітивний характер як у частині планування, так і в архітектурному оформленні.

Для будівництва житла використовувалися різні будівельні матеріали. Стіни зводили переважно з каменю, цегли, саману, дерева, дах крили залізом, деревом, черепицею, толем, руберойдом, соломною, очеретом [23]. У південних районах (Одеська, Миколаївська і частково Херсонська області) для спорудження стін застосовували переважно черепашник.

У деяких селах Одеської та Миколаївської областей, де природний камінь для спорудження будинків доводилося ввозити на відстані 20-50 км, що значно підвищувало вартість будинку, для кладки стін використовували камінь у поєднанні з глиною. У цих випадках з каменю робили лише нижню частину стіни (до рівня вікон), тобто ту частину, яка більше зазнає руйнівної дії ґрунтових і атмосферних вод; вище цього рівня стіну робили з глини (глиновальки, саманні та ін.) Для спо-

рудження жилих будинків використовували також цеглу, проте масового поширення в будівництві на Півдні вона не набула [24].

Будівництво після війни найчастіше велося на старих місцях, згарищах, без будь-яких планових засад, нерідко пристосовуючи вцілілі будівлі у новобудовах, без врахування подальшої реконструкції і благоустрою. Післявоєнні українські села потребували не лише відновлення житлового фонду, але й проведення значних робіт з впорядкування, архітектурного оформлення, благоустрою вулиць, під'їзних доріг тощо.

Враховуючи нові потреби, в постанові Ради Міністрів УРСР від 27 квітня 1945 р. зазначалося, що забудова сільських населених пунктів повинна проводитися на основі складених проектів планування сіл. Згідно з цим на протязі 1946-1947 рр. був покладений початок проектування вказаних будов у всіх областях УРСР.

У 1945-1949 рр. в сільські райони було направлено 166 типових проектів житлових будинків, які були надруковані у газеті «Радянська Україна» в замітці «Типовий проект житлового будинку», де зазначалось, що будинок складається з трьох жилих кімнат, кухні-їдальні, сінєй, спальні та комори. Льох розміщувався під коморою, сінєями. Запроектована висота приміщень – 2,8 метри. Стіни біляться білою глиною або вапном, передбачався фронто́н над входом. Вікна та двері оздоблюються простою різьбою та розписуються народним орнаментом. Двір і господарські будівлі розміщуються в глибині садиби. Розрив між будинком і господарськими будівлями – 10-12 метрів, між будинком і вулицею – квітник, на садибі передбачені також фруктовий сад, декоративні дерева та город. Фундаменти під стінами кладуть з бутового каменю на вапняному розчині, стіни – з сирцевої цегли на глиняному розчині. Підлога дощата, вікна з подвійними рамами, опалення пічне [25].

Характерним є те, що навіть ті проекти, які широко застосовувалися в практиці будівництва (в Південній Україні проект Б-17), в більшості випадків під час спорудження у тій чи іншій мірі змінювалися колгоспниками. В одному випадку змінювали планувальне рішення, в інших – конструктивне. У зв'язку з цим зовнішній вигляд будинку звичайно також не відповідав проекту. Є багато прикладів, коли внесені зміни настільки були значними, що збудований жилий будинок мав, по суті, мало спільного з проектом [26]. Це пояснювалося тим, що на місцях не завжди знаходився передбачений проектом будівельний матеріал, необхідний для спорудження таких будинків, це змушувало селян використовувати підручний матеріал і самотужки споруджувати далеко не упорядковані будинки, в результаті будівництво протікало повільно, загострюючи житлову кризу.

Ситуація змінилася після вересневого пленуму ЦК КПРС в 1953 році, який прийняв кілька рішень, покликаних зменшити податковий прес на колгоспне

селянство, визнав за необхідне підвищити заготівельні ціни на сільськогосподарські продукти, і тим самим створив умови для деякого підвищення доходів колгоспників. Ці зміни сприяли збільшенню темпів житлового будівництва на селі [27].

Все ж, хоча й були певні позитивні зрушення, до середини 50-х рр. у селах продовжували мати місце випадки проживання в землянках, на чужій житловій площі та у малоприспособованих приміщеннях.

Отже, незважаючи на всі вжиті заходи, однією з основних проблем післявоєнної України залишалась гостра нестача житла, зумовлена наслідками воєнної руйни, залишковим принципом фінансування, нестачею будівельних матеріалів, байдужим ставленням влади до людей, до того ж значно ускладненою

демографічними процесами, що відбувалися в селах Південної України. Житлова криза породжувала безліч інших побутових проблем і впливала на настрій селян.

Подальша робота над темою полягає в тому, щоб дослідити матеріально-просторову сферу повсякденного життя мешканців села, а саме: стан житлово-комунального господарства, систему постачання та споживання товарів широкого ужитку, особливості харчування та одягу; вивчити способи проведення населенням вільного часу та святкування найбільш визначних свят; проаналізувати особливості суспільних настроїв в перші повоєнні роки; провести опитування учасників та свідків повоєнних подій, задокументувати їх спомини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самойлович В. П. Сільське житлове будівництво в Українській РСР / В. П. Самойлович. – К. : Держбудвидав УРСР, 1956. – 267 с.
2. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / В. П. Самойлович. – К. : Держбудвидав УРСР, 1961. – 341 с.
3. Стельмах Г. Р. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. Історико-етнографічне дослідження / Г. Р. Стельмах. – К. : Наукова думка, 1964. – 230 с.
4. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – 365 с.
5. Іваненко В. В. Очищення правдою : Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. – К. : Генеза, 1997. – 300 с.
6. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років : сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 355 с.
7. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 250 с.
8. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села : зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 30-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Рідний край, 1997. – 165 с.
9. Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) / В. М. Даниленко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія політика : [зб. наук. ст.] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 3–16 ; Мічуда В. В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946-1950) / В. В. Мічуда // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : [зб. наук. статей] / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 213–217 ; Герасимова М. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945-1955 рр. / М. Герасимова // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія політика : [зб. наук. ст.] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 532 ; Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки / О. Янковська // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія політика : [зб. наук. ст.] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 117–126.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.П-7. – Оп. 6. – Спр. 356. – Арк. 176.
11. Там само. – Оп. 4. – Спр. 386. – Арк. 19.
12. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села. – С. 124.
13. Мічуда В. В. Вказ праця. – С. 213–217.
14. Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.) / І. В. Рибак // Український Історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 61–71.
15. Янковська О. Вказ. праця. – С. 117–126.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 7 – Спр. 6821. – Арк. 88.
17. Там само. – Арк. 112.
18. Герасимова М. Вказ. праця. – С. 532.
19. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села. – С. 128.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4860. – Оп. 1 – Спр. 4210. – Арк. 32.
21. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-2294. – Оп. 1. – Спр. 599. – Арк. 282.
22. ДАМО. – Ф.Р – 992. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 5–40.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 406. – Арк. 69–150.
24. Стельмах Г. Р. Вказана праця. – С. 25.
25. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села. – С. 126.
26. Самойлович В. П. Вказана праця. – С. 5.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 406. – Арк. 79.

Рецензенти: Федьков І. І., к.і.н, проф.;
Морозова О. С., к.і.н., доц.

© Ревенко В. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2010 р.